
UDK 655.1(497.6)(091)

930.85(497.6)

Pregledni članak

Primljeno: 23. V. 2007.

Robert JOLIĆ
Tomislavgrad

“PRETPOVIJEST” TISKARSTVA U BIH: RUKOPISNA BAŠTINA BOSANSKOHERCEGOVAČKIH FRANJEVACA

Sažetak

Prvu hrvatsku tiskaru u Bosni i Hercegovini kupili su hercegovački franjevci 1872. godine. Proradila je 1873. godine u Mostaru. Do tada su bosanskohercegovački franjevci svoja djela tiskali izvan Bosne i Hercegovine. No, mnoštvo je građe ostalo neobjavljeno: čuva se u arhivima u svijetu (osobito u vatikanskom arhivu Propagande) te u bosanskim i hercegovačkim samostanskim i župnim arhivima. Autor obrađuje upravo tu građu iz “predtiskarskoga” razdoblja. Dijeli je u tri velike skupine: spise (acta), ljetopise bosanskih franjevaca i župne matične knjige. Budući da je velik dio građe iz prvih dviju skupina već objavljen i dostupan javnosti, pogotovo ljetopisi, autor naglasak stavlja na istraživanje i obradbu matičnih knjiga kao neiscrpna vrela podataka o životu katolika tijekom turskoga i kasnijih razdoblja.

Ključne riječi: *franjevci, arhivi, spisi, biskupska izvješća, ljetopisi, matice.*

Uvod

Prije 135 godina franjevci su u Mostaru, još pod turskom vlašću, pokrenuli svoju vlastitu tiskaru. Strojevi za tiskaru dovezeni su u Mostar u pratnji fra Petra Bakule 1872. godine, ali je dozvola od turskih vlasti isposlovana istom nekoliko mjeseci kasnije, tako da je tiskara proradila 1873. godine. Za njezino pokretanje najzaslužniji su bili biskup fra Anđeo Kraljević te franjevci Petar Bakula, Petar Kordić i Franjo Milićević. Bila je to prva hrvatska tiskara u Bosni i Hercegovini.¹ Do tada su franjevci i drugi (rijetki) pismeni ljudi svoja djela tiskali izvan Bosne i Hercegovine: u Zagrebu, Splitu, a pogotovo u Italiji.

Pa ipak, i prije i poslije 1873. godine brojni su spisi ostali u rukopisu: zapravo, slobodno možemo reći da je najvrjednija građa, barem za povjesničare, upravo ona koja se čuva u raznim arhivima, kako onim rimskim tako samostanskim i župnim u Domovini. Valja odmah na početku napomenuti da je mnoštvo građe neprocjenjive vrijednosti bilo, nažalost, uništeno, poglavito za vrijeme rušenja najvećega broja franjevačkih samostana što su ga provodile osmanlijske vlasti ili neodgovorni pojedinci. Također je brojna pisana baština nestala u plamenu prilikom požara samostana ili župnih kuća: samostani su u najvećoj mjeri bili sagrađeni od drveta, a župne kućice, više nego jadne, prekrivene slamom tako da je vatra, upaljena najčešće iz nepažnje, u kratko vrijeme gutala sve pred sobom. Bolju su sudbu doživjeli oni spisi koji su imali sreću prijeći preko mora ili općenito u neturska područja. Tako vatikanski arhiv do danas čuva iznimno vrijednu građu, različite dopise i izvješća. Poglavito su vrijedna izvješća biskupa ili apostolskih vikara s njihovih pastoralnih pohoda iz kojih se može odlično iščitati kako moralno stanje vjernika tako i patnje kroz koje su prolazili, ali i demografski procesi na određenom prostoru. Valja odmah napomenuti da je velik dio izvješća s pastoralnih pohoda koji se čuva u vatikanskom arhivu već objavljen i tako dostupan široj javnosti. U vatikanskim i drugim arhivima nalazi se i

¹ Ž. ILIĆ, "Frano Milićević (uoči sto i pedesete obljetnice rođenja)", *Kršni zavičaj*, br. 17, Hercegovina, 1984., str. 50-57. Do tada je u cijeloj BiH postojala samo jedna, državna tiskara, zvana Vilajetska, u Sarajevu. Pokrenuo ju je bosanski vezir Osman Topal-paša 1866. godine (usp. M. BABIĆ, "Političke i kulturne prilike u BiH u doba fra Grgo Martića", *Fra Grgo Martić i njegovo doba*, Zagreb, 1996., str. 27).

građa iz predturskoga razdoblja koja je također u znatnom dijelu objavljena i dostupna javnosti.

Od onoga što je sačuvano u franjevačkim samostanima u Bosni i Hercegovini, osmi službenih spisa, želim posebno istaknuti franjevačke ljetopise vezane uglavnom za pojedine preživjele samostane u Bosni te matične knjige pojedinih župa. Najistaknutiji ljetopisi također su u novije vrijeme objavljeni, ito u izdanjima prilagođenima širem čitateljskom krugu, dok je rad na maticama, nažalost, tek u povojima tako da su najstarije matice još uvijek potpuna tajna za ljubitelje povijesne baštine. A upravo one nude iznimno vrijedne podatke, ponajprije o životu “maloga čovjeka” u osmanskome i austrougarskom razdoblju.

Nakon općenitoga prikaza službene građe koja se čuva u stranim i domaćim arhivima, detaljnije ću se pozabaviti ljetopisima franjevaca provincije Bosne Srebrene, a onda još iscrpnije stanjem matičnih knjiga na prostoru Bosne i Hercegovine – upravo zato što su matice još uvijek gotovo potpuna nepoznanica, čak i znanstvenoj javnosti.

1. Acta

Među spisima koji se čuvaju u vatikanskom arhivu posebno valja istaknuti izvješća s pastoralnih putovanja biskupa koji su vršili službu na području pod otomanskom vlašću. U Bosni kroz više desetljeća biskupa uopće nije bilo: nije se usuđivao iz Đakova prijeći Savu i običi puk koji mu je bio povjeren, ili su njegovi pohodi bili tajni i o njima nisu sačuvana opširna izvješća.² Hercegovina je, barem od početka 17. stoljeća, bila bolje sreće. Naime, nakon obnove Makarske biskupije (1615.) makarski su biskupi redovito ili povremeno pohađali i prostor nekadašnje Duvanjske biskupije te su o svojim pohodima slali izvješća novoosnovanoj Kongregaciji za raširenje vjere (Propagandi) koja je bila mjerodavna za misijska područja, dakle i za Bosnu i Hercegovinu. Makarski biskupi redovito su dolazili do Matine vode u Buškom blatu, a samo u iznimnim prilikama i sjevernije od toga. Dolazili su dakle na staru granicu Duvanjske bi-

2 Više o Bosanskoj biskupiji i nedolasku biskupa u Bosnu vidi M. VIDOVIĆ, *Povijest Crkve u Hrvata*, Split, 1996., str. 288-292.

skupije koja je sa Splitskom nadbiskupijom nekoć graničila upravo tu: livanjski kraj u staro je vrijeme pripadao Splitskoj nadbiskupiji. Danas je to granica između Mostarsko-duvanjske i Banjalučke biskupije. K tomu, makarski su biskupi pohađali cijelu zapadnu Hercegovinu. Njihova izvješća u najvećoj su mjeri već objelodanjena.

Prvi biskup obnovljene Makarske biskupije fra Bartul Kačić-Žarković³ poslao je Kongregaciji pet izvještaja: 1626., 1630., 1636., 1640. i 1644. godine. Na području koje mu je bilo povjereno župe su služene iz pet franjevačkih samostana: Makarska, Živogošće, Zaostrog, Imotski i Rama.⁴ Samostani na području Hercegovine (Konjic, Mostar, Ljubuški, možda i Duvno) bili su već uništeni, u 16. stoljeću, pa su skrb za vjernike preuzeli franjevci iz drugih samostana. Inače su franjevci u to vrijeme bili gotovo isključivi pastoralni kler, uz neznatan broj svjetovnih svećenika zvanih popovi glagoljaši. Biskup fra Marijan Lišnjić također je poslao iznimno zanimljiva izvješća o svojim pohodima 1670. i 1671. godine,⁵ kao i biskup don Nikola Bijanković s više pohoda početkom 18. stoljeća.⁶

Posljednji makarski biskup koji je pohodio Hercegovinu i o tome ostavio vrlo zanimljiv dnevnik bio je don Stjepan Blašković, 1735. godine.⁷ Iste te godine Kongregacija je odlučila u Bosni i Hercegovini osnovati poseban apostolski vikarijat, neovisan kako o (bosanskim) biskupima u Đakovu tako i o makarskim biskupima ili bilo kojim drugim biskupima sa strane. Od toga doba izvješća u Rim slali su bosanski apostolski vikari: fra Mato Delivić (1735.-1740.), fra Pavo Dragičević (1740.-1768.), fra

3 O njemu je objavljen vrijedan zbornik radova, N. ANIĆ (ur.), *Makarski biskup fra Bartul Kačić-Žarković (Brist, 1572 – Sućuraj, 1645): život – djelo – vrijeme*, Sućuraj, 1999.

4 Izvješća su objavili: S. KOVAČIĆ, *Najstariji izvještaji o stanju Makarske biskupije u tajnom vatikanskom arhivu (1626.-1658.)*, Split, 1975.; B. PANDŽIĆ, "Izvještaji Makarske biskupije sačuvani u tajnom vatikanskom arhivu", *Nova et vetera*, 1(1980.), str. 139-192; B. RUPČIĆ, "Makarska biskupije i zapadna Hercegovina do g. 1735.", *Nova et vetera*, XXXI, sv. 1-2(1981.), str. 107-136; S. KOVAČIĆ (priredio i preveo), "Službeni izvještaji Svetoj Stolici o stanju Makarske biskupije", *Makarski biskup fra Bartul Kačić-Žarković*, zbornik, str. 265-286.

5 B. PANDŽIĆ, "Marijan Lišnjić makarski biskup (1609-1686)", *Nova et vetera*, XXVII, 1(1977.), str. 23-55.

6 M. MIKULIĆ, *Izbor izvornih spisa o Nikoli Biankoviću biskupu makarskom (1645-1730)*, Portland, 1978.; M. VIDOVIĆ, *Nikola Bijanković splitski kanonik i makarski biskup 1645-1730*, Split, 1981.

7 Dnevnik je u pomalo čudnoj kombinaciji doslovnoga prijevoda i opisa objavio A. NIKIĆ, *Dnevnik makarskog biskupa Stjepana Blaškovića iz 1735.*, Mostar, 1994.

Marijan Bogdanović (1768.-1772.), fra Marko Dobretić (1772.-1784.), fra Augustin Botoš-Okić (1784.-1798.), fra Grgo Ilijić (1797.-1813.), fra Augustin Miletić (1813.-1831.) i fra Rafo Barišić (1831.-1847.).⁸ Od 1846./47. godine biskup Barišić rezidira u Hercegovini gdje je osnovan poseban apostolski vikarijat – kao posljedica dugogodišnjega sukoba između biskupa Barišića i uprave Franjevačke provincije Bosne Srebrene.⁹

Ovdje posebno valja istaknuti tri popisa katoličkoga pučanstva iz 18. i s početka 19. stoljeća. To su ujedno i najstariji popisi za područje Bosne i Hercegovine koji su uopće sačuvani. Popise su načinili apostolski vikari fra Pavo Dragičević (1741.-1743.) i fra Marijan Bogdanović (1768.).¹⁰ Treći popis načinio je apostolski vikar fra Augustin Miletić 1813. godine. Njegovo izvješće vrlo je sažeto i važno, ali ne donosi detaljan popis katoličkih obitelji kako to čine dva prije spomenuta popisa.¹¹

- 8 Njihova izvješća objavili su, dijelom ili potpuno: J. JELENIĆ, *Spomenici kulturnoga rada franjevacca Bosne Srebreničke*, Mostar, 1927. passim; M. V. BATINIĆ, *Djelovanje franjevacca u Bosni i Hercegovini*, sv. III, Zagreb, 1887., passim; M. BOGDANOVIĆ, *Ljetopis kreševskog samostana (1765-1817)*, Sarajevo, 1984. (Prilozi, str. 221-292); M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće. Doba fra Grge Ilijića Varešanina (1783-1813)*, Zagreb, 1971., passim; A. NIKIĆ, "Regesta dokumenata Kongregacije de propaganda fide (1)", *Bosna franciscana*, br. 9, Sarajevo, 1998., str. 256-276; J. JELENIĆ, *Izvori za kulturnu povijest bosanskih franjevacca*, Sarajevo, 1913., passim; B. J. BARUN, *Dušobrižnički rad biskupa fra Augustina Miletića (1763.-1831.)*, Novigrad, 1998., passim; D. KAMBER, "Patnje i poteškoće katoličkog klera (prema izvještaju biskupa Miletića godine 1815.)", *Vrhbosna*, Sarajevo, 1942., str. 5-15, 58-62, 92-103; B. M. VRDOLJAK, "Apostolski vikarijat u Bosni 1735.-1881.", *Plodovi ljubavi i žrtve*, Livno, 2005., str. 17-130, passim. Posebno ističem djelo *Acta franciscana Hercegovinae*, objavljeno u tri sveska. Prvi svezak, pod naslovom *Acta franciscana Hercegovinae provinciarumque finitimarum tempore dominationis Othomanae*, priredio je i objavio D. Mandić (Mostar, 1934.). Obuhvaća razdoblje do 1699. godine. Njegovo je djelo nastavio i dovršio B. Pandžić, ali nakon punih 70 godina. Pandžić je priredio i objavio dva sveska dokumenata: *Acta franciscana Hercegovinae*, sv. II. (1700.-1849.) i sv. III. (1850.-1892.), Mostar – Zagreb, 2003.
- 9 Više o tom sukobu i osnutku vikarijata u Hercegovini vidjeti J. JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. II, Sarajevo, 1915., str. 24-70; R. GLAVAŠ, *Spomenica pedesetogodišnjice Hercegovacke Franjevačke Redodržave*, Mostar, 1897.; R. GLAVAŠ, *Život i rad fra Rafe Barišića*, Mostar, 1900.; J. BALTIC, *Godišnjak događaja crkvenih, svjetskih i promine vrimena u Bosni 1754-1882*, Sarajevo, 1991., passim; I. KECMANOVIĆ, *Barišićeva afera*, Sarajevo, 1954.
- 10 Popise je objavio D. MANDIĆ, *Chroati catholici Bosnae et Hercegovinae in descriptionibus annis 1743 et 1768 exaratis*, Chicago – Roma, 1962. Dragičevićev popis s faksimilom izvornika, u računalnoj obradbi, objavio je L. ĐAKOVIĆ, *Prilozi za demografsku i onomastičku građu Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1979.
- 11 D. KAMBER, "Stanje župa i duša apostolskog vikarijata u Bosni srebreničko-otomanskoj prema popisu izvršenom 1813.", *Franjevački vjesnik*, Beograd, 1931. (str. 369-376) i 1932. (str. 22-25, 57-59, 83-88, 111-121).

Od 1836. godine počinju izlaziti franjevački šematizmi koji daju sažete prikaze župa i katoličkoga pučanstva u Bosni i Hercegovini, pa tako na neki način “zamjenjuju” izvješća biskupa i apostolskih vikara, točnije daju nam prilično precizne podatke o katolicima na tome području. Prvi šematizam provincije Bosne Srebrene (kojoj je tada pripadala i Hercegovina) objavio je fra Andrija Kujundžić 1836. godine u Budimu. Godine 1840. tiskan je drugi šematizam, a hercegovački franjevci od svoga “odcipljenja” (1844.) i pravnoga osamostaljenja (1852.) počinju tiskati vlastite šematizme. Prvi je izišao 1853., a posljednji 1977. godine.¹²

U samoj Bosni i Hercegovini čuva se također veoma vrijedna građa, naravno ono što nisu uništili požari, razbojnici i nasilnici. Najvrjedniji su dakako arhivi triju jedino “preživjelih” samostana kroz tursko razdoblje: Kreševa, Fojnice i Kraljeve Sutjeske. U novije vrijeme i ta je građa u najvećoj mjeri složena i sortirana po arhivarskim pravilima. To se odnosi na samostane u Kreševu¹³ i Kraljevoj Sutjeski,¹⁴ dok se fojnički samostan obnavlja, pa arhiv i knjižnica još nisu uređeni. Arhiv provincije Bosne Srebrene kompletno je presnimljen na mikrofilmove.¹⁵ Tu se ipak ne nalazi najvrjednija građa (jer je ona u tri spomenuta samostana), nego tek korespondencija Provincijalata počevši od 1834. godine, uz poneki dokument iz starijega razdoblja.¹⁶

Potrebno je istaknuti da i arhiv Hercegovačke franjevačke provincije u Mostaru, iako je znatno mlađi, čuva bogatu građu. O tome je brigu vodio najprije fra Andrija Nikić koji je sastavio sumarni prikaz arhivske građe.¹⁷ U novije vrijeme Arhiv je u rukama fra Ante Tomasa koji je odradio golem posao: u računalnom je programu obradio preko 80.000

12 Usp. P. KNEZOVIĆ, “Duvanjski kraj u franjevačkim šematizmima”, *Duvanjski zbornik*, Zagreb – Tomislavgrad, 2000., str. 195-212.

13 Pismohrana franjevačkoga samostana sv. Katarine i župe Blažene Djevice Marije u Kreševu (“našastar” uredio dr. Stjepan Razum, rujana 2002.). Kopija u mom posjedu.

14 Pismohrana franjevačkoga samostana sv. Ivana Krstitelja u Kraljevoj Sutjeski: “Našastar” (inventar) – uredio dr. Stjepan Razum, srpanj 1999. Kopija u mom posjedu.

15 A. CVITKOVIĆ, “Uređen Arhiv Provincije”, *Svjetlo riječi*, Sarajevo, rujana 2002., str. 74.

16 Prema usmenom priopćenju arhivara provincije fra Ante Cvitkovića, 4. svibnja 2007.

17 A. NIKIĆ, *Regesta Franjevačkog arhiva u Mostaru 1556.-1862.*, Mostar, 1984.

dokumenata iz toga arhiva i tako nevjerojatno olakšao služenje arhivskom građom.¹⁸

Osim toga, i u samostanima u okolnim krajevima koji (danas) nisu u Bosni i Hercegovini čuva se građa koja se barem dijelom odnosi na naše prostore, primjerice u dalmatinskim samostanima.¹⁹ Isto tako, građa koja se barem dijelom odnosi na naše prostore čuva se i u državnim arhivima, primjerice u Dubrovniku, Zadru, Zagrebu, ali i izvan hrvatskih područja: u Beču, Carigradu i drugdje – što izlazi izvan okvira ovoga rada.

2. Ljetopisi

Franjevački su ljetopisi prikazi svakodnevice franjevac provincije Bosne Srebrene i puka njima povjerena. U vrijeme osnutka tiskare u Mostaru ti su ljetopisi bili skriveni od očiju javnosti i dostupni vrlo uskom krugu franjevačkih povjesničara. Ipak, početkom 20. stoljeća fra Julijan Jelenić pokušao je nešto od toga i objaviti. Važan je njegov pokušaj objavljivanja *Ljetopisa fra Nikole Lašvanina*, najprije u *Glasniku Zemaljskog muzeja u BiH*, 1914./1915. godine, a potom i kao samostalno djelo.²⁰ Taj njegov pokušaj, koliko god bio dobro isplaniran, ipak nije spomenuti ljetopis znatno približio običnom čitatelju. Naime, Jelenić je *Ljetopis* samo “prepisao” bosančicom, kako je izvorno i bio pisan, s latiničnim tekstovima na latinskom jeziku, kakav je slučaj i u izvorniku. Isti je slučaj bio s *Ljetopisom kreševskog samostana*: Jelenić ga je najprije objavio u *Glasniku Zemaljskog muzeja* (1917.), a potom i separatno (Sarajevo, 1918.). Donio je cijeli tekst prvoga, Bogdanovićeve dijela, drugi dio samo u izvadcima, a treći je jednostavno preskočio. Dijelove *Ljetopisa sutješkog samostana* Jelenić je objavio u *Glasniku Zemaljskog muzeja* u nastavcima tijekom 1923., 1924., 1925., 1926. i 1927. godine.

18 A. TOMAS, “Izješće o Arhivu Hercegovačke franjevačke provincije za Kapitul 2007.,” *Kapitul 2007.* (materijali za privatnu uporabu), str. 68-70.

19 Samo za primjer navodim građu primorskih samostana (Makarska, Zaostrog, Živogošće i dr.) kojom se služio fra Karlo Jurišić te tako došao i do brojnih podataka vezanih za hercegovačko područje (K. JURIŠIĆ, *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*, Zagreb, 1972.).

20 Dr. fra J. JELENIĆ, *Ljetopis fra Nikole Lašvanina*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1916.

Ipak je pravi posao, dakle objavljivanje potpunih tekstova svih triju spomenutih ljetopisa, uslijedio znatno kasnije, počevši od 1979. godine. Te je naime godine izdavačka kuća “Veselin Masleša” u Biblioteci “Kulturno nasljeđe” objavila *Ljetopis sutješkog samostana*, autora fra Bone Benića. Djelo je priredio, latinske i talijanske tekstove preveo na hrvatski jezik te uvod i bilješke napisao prof. dr. Ignacije Gavran, bosanski franjevac. Djelo je istom tada, osim što je objavljeno cjelovito, bilo dostupno široj čitalačkoj javnosti jer su svi tekstovi bili na hrvatskom jeziku, pisani latiničnim pismom. Fra Ignacije je u uvodnom dijelu dao pojašnjenja vezana za Kraljevu Sutjesku, pisca fra Bonu Benića kao i za sami izvor-
 nik *Ljetopisa*. Uskoro potom svjetlo dana ugledao je i *Ljetopis fra Nikole Lašvanina* (IRO “Veselin Masleša”, Sarajevo, 1981.). Fra Ignacije Gavran i ovaj je ljetopis uredio na isti način kao i Beniće. Godine 1984. izišao je i *Ljetopis kreševskog samostana (1765-1817)* koji je u najvećoj mjeri pisao fra Marijan Bogdanović. Opet je glavninu poslao odradio fra Ignacije Gavran i tako zadužio pokoljenja koja dolaze, ne samo među crkvenim ljudima i ne samo među povjesničarima nego i među svima onima koji vole povijesnu baštinu. Osim tri gore spomenuta ljetopisa “Veselin Masleša” kasnije je objavio i ljetopis koji je vodio fra Jako Baltić u najvećoj mjeri u samostanu Guča Gora sagrađenome počevši od 1857. godine (upravo mu je Baltić položio kamen temeljac!). Naslov *Ljetopisa* preuzet je iz izvornika: *Godišnjak od događaja crkvenih, svjetskih i promine vremena u Bosni 1754-1882*. Prvi dio *Ljetopisa* Baltić je preuzeo iz *Ljetopisa fra Ive Mirčete 1758.-1784.*, a kasnije se služio još nekim franjevačkim ljetopiscima, primjerice Kristićevim *Enhiridionom*. Iako mlađi, Baltićev je ljetopis vrijedan prinos poznavanju prilika o otomanskoj Bosni u 19. stoljeću, kada je Otomansko Carstvo bilo na izdisaju – sve do 1878. godine kada je i izgubilo vlast nad Bosnom i Hercegovinom. Baltićev ljetopis priredio je, latinske i talijanske dijelove preveo na hrvatski jezik te napisao uvod i bilješke dr. fra Andrija Zirdum. Već prije je u Biblioteci “Kulturno nasljeđe” (1977.) izišlo djelo fra Filipa Laštrića-Oćevca *Pregled starina Bosanske provincije*, ali to nije ljetopis u pravom smislu, nego prije Laštrićev pokušaj prikaza povijesti Franjevačke provincije Bosne Srebrene.

Nedavno je izišlo i drugo izdanje svih pet gore navedenih knjiga – ljetopisa, u izdanju izdavačke kuće Synopsis, Sarajevo – Zagreb, 2003. Suizdavači su *Svjetlo riječi* (Sarajevo) i *Naša ognjišta* (Tomislavgrad).

Na ovome mjestu ne može se ne spomenuti još jedan ljetopis koji, istina, nije nastao na području Bosne i Hercegovine, ali u dobroj mjeri ocrtava situaciju na našim prostorima u 17. stoljeću. Radi se o ljetopisu fra Pavla Šilobadovića koji je boravio i pisao u makarskom samostanu. Opisuje teško vrijeme (od 1662. do 1690. godine) Kandijskoga i Bečkomorejskoga rata, uskočke upade na tursko područje, pljačke, ubijanja, odvođenje u ropstvo, krvave obračune između kršćana i muslimana. Neka naselja na hercegovačkom, pa i bosanskom području prvi se put spominju u sačuvanim izvorima upravo u Šilobadovićevu *Libretinu*.²¹

3. Matice

Osobitu pozornost želim posvetiti starijim matičnim knjigama. Jer, dok je znatan dio izvorne građe (I.) i ljetopisa (II.) već dostupan široj čitalačkoj publici, ili barem znanstvenicima, dotle su matice, poglavito u Bosni i Hercegovini, još uvijek velika tajna, u najvećoj mjeri potpuno neistražene i daleko od očiju javnosti. A činjenica je, u što sam se osobno osvjedočio, da matične knjige nerijetko pružaju neponovljive podatke o životu jedne zajednice – župe ili pojedinog sela, kao i o životu “maloga čovjeka” kojega povijesni prikazi redovito zaobilaze u širokom luku. A da matice doista daju podatke iznimne vrijednosti, stručnjaci u Europi otkrili su već odavno. I u Republici Hrvatskoj istraživanja matica u velikom su zamahu. U nas tek u povojima.

Neke odredbe o vođenju matica donesene su već na Lateranskom koncilu 1217. godine, osobito u vezi s vjenčanjima i mogućim zloporabama. Te su odluke potvrđene i na Firentinskom koncilu 1517. godine. Osobito je pak važan bio Tridentski koncil (1545.-1563.). Na njemu su (1563.) donesene ili službeno potvrđene uredbe o vođenju matica krštenih i vjenčanih. Kasnije je papa Pavao V. (1614.) odredio da se trebaju vo-

²¹ *Libretin* je najprije objavio S. ZLATOVIĆ, “Kronaka o Pavla Šilobadovića o četovanju u Primorju (1662-86)”, *Starine JAZU*, knj. 21, Zagreb, 1889., str. 86-115. Ponovno, bolje izdanje objavio je J. A. SOLDI, *Makarski ljetopisi 17. i 18. stoljeća*, Split, 1993., str. 19-68.

diti i matice umrlih. Otada se u Katoličkoj crkvi vodi pet vrsta matičnih knjiga: krštenih, vjenčanih, umrlih, krizmanih i stanje duša.²²

Najstarija sačuvana matica u Hrvatskoj jest matica krštenih župe Umag: potječe iz 1483. godine. Zatim slijedi matica krštenih na Hvaru iz 1516., a iz 16. stoljeća potječu i još neke matice, osobito u dalmatinskom priobalju i na otocima: Pupnat (Korčula), Pazin, Labin, Mandalina (Šibenik), Zadar, Rijeka, Pučišta (Brač), Trogir, Rab, Split, Dubrovnik, glagoljske matice iz Nevidana (Pašman), Silbe i Oliba. U unutrašnjosti Hrvatske matice su novijega datuma: Zagreb 1640., Osijek 1691., Varaždin 1707. godine. Te se matice različito upotrebljavaju, u brojnim vrstama istraživanja (primjerice za istraživanje medicinske baštine, filološka istraživanja, izvorna povijesna otkrića i sl.).²³

U odnosu na ostalu Europu, pa i Hrvatsku, matične su knjige u BiH relativno novijega datuma. Većina starih župa imala je matice počevši od 18. stoljeća. Jedine su iznimke samostanska župa Kraljeva Sutjeska i župa Vareš koje posjeduju matice od 1641., odnosno 1643. godine.²⁴ To naravno ne znači da i druge župe nisu posjedovale tako stare matice. One su međutim često stradale u požarima župnih kuća ili su uništene na druge načine. (Sjetimo se da su franjevci, koji su vodili te matice, živjeli u nemogućim uvjetima, uz svakodnevne progone, bez ikakve sigurnosti, a najčešće i bez stalnih župnih stanova.) Tako se matice nisu mogle ni voditi, a pogotovo kvalitetno čuvati. Fra Petar Bakula u svome je *Šematizmu* (1867.) zabilježio kako, primjerice, župa Blato (danas Široki Brijeg) “radi požara kuće, ili kakva drugoga nama danas nepoznatoga uzroka (...) ima matice tek od godine 1753.”; za župu Gradnići u Brotnju: “Zbog ponovljenih požara kuće ova župa ima župske matice samo od g. 1775.”; za župu Roško Polje: “Ona je jedna od najstarijih župa u Her-

22 S. BERTOŠA, *Život i smrt u Puli: starosjeditelji i doseljenici od XVII. do početka XIX. stoljeća*, Pazin, 2002., str. 27 s.

23 V. STIPETIĆ – N. VEKARIĆ, *Povijesna demografija Hrvatske*, Zagreb – Dubrovnik, 2004., str. 28-31.

24 Prvi svezak *Matice krštenih župe Kraljeva Sutjeska* obuhvaća razdoblje od 1641. do 1727. godine (na temelju usmene obavijesti dr. Stjepana Razuma iz Hrvatskoga državnoga arhiva). Za župu Vareš podatak u A. NIKIĆ, *Katolici u Varešu do 2002. godine*, Mostar – Vareš, 2003., str. 242.

cegovini, ali zbog požara stare kuće nema matica nego od god. 1773.”²⁵ Matice župe Duvno izgorjele su u požaru župne kuće u Seonici 1821.,²⁶ župe Livno u požaru župne kuće u Vidošima 1802.,²⁷ a župe Kupres u ratnim rušenjima 1942. godine.²⁸ Tragičan je pak i nečuven način na koji su se komunističke vlasti odnosile prema povijesnoj i kulturnoj baštini. One su naime neke matice koje su se čuvale u samostanu na Širokom Brijegu, s brojnim drugim vrijednim knjigama, u ožujku i travnju 1947. (dakle dvije godine nakon što je završio rat!) planski spalile na lomači.²⁹ Mnoge su matice stradale ili barem oštećene (primjer župe Roška Polja) nakon što su komunisti naredili oduzimanje matica iz župnih ureda i prenošenje na uporabu u novoosnovane matične državne urede.³⁰

Znanstvena istraživanja matica započela su najprije u Francuskoj. Popularnost matica valja promatrati u općem ozračju francuske “nove historije”, nastale oko časopisa *Annales* i struji oko Analâ – kojoj pripada možda i najveći povjesničar 20. stoljeća Fernand Braudel (1902.-1985.). Ta se struja sve više usmjeruje na istraživanje svakodnevnih životnih činjenica – namjesto do tada sveprisutne povijesti velikih događaja, likova, obrata. Pristupa se “rekonstrukciji obitelji”, uglavnom na razini pojedinih sela ili skupina sela (recimo, jedne župe) te se utvrđuje kretanje rođenja, vjenčanja, plodnosti, smrtnosti. Takva “mala” historija, o malim sredinama, pojedincima, marginalnim događanjima, još uvijek je iznimno zanimljiva i privlačna.³¹

Istraživanja demografskih kretanja, pa tako i na temelju crkvenih matica, u Republici Hrvatskoj već su prilično odmakla. O tim je istraživanjima objavljena i specijalizirana studija autora Vladimira Stipetića i

25 P. BAKULA, *Hercegovina prije sto godina* (ili: *Šematizam fra Petra Bakule iz 1867.*), Mostar, 1970., str. 68, 90, 141.

26 R. JOLIĆ, *Život i smrt u Duvnu: demografska kretanja u Duvnu od 18. do 20. stoljeća na temelju crkvenih matičnih knjiga*, Tomislavgrad, 2005., str. 26-27.

27 T. PERKOVIĆ, *Stanovništvo Livanjskog polja u 18. i 19. stoljeću*, Livno, 2003., str. 116.

28 M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, *Sa kupreške visoravni*, 2. izdanje, Baško Polje – Zagreb, 1994., str. 257.

29 A. NIKIĆ, “Povijest matičnih knjiga”, *Kršni zavičaj*, br. 30, Humac, 1997., str. 84-86.

30 Usp. R. JOLIĆ, *Župa Seonica: spomen-knjiga prigodom 200. obljetnice premještanja sjedišta duvanjske župe u Seonicu (1806.-2006.)*, Tomislavgrad, 2006., str. 21 s.

31 M. GROSS, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, 2. izdanje, Zagreb, 2001., str. 237-265.

Nenada Vekarića. Matične knjige mogu biti, kako zaključuju autori, ne samo "suhoparni upisnici rođenih, vjenčanih i umrlih, nego jedna vrsta kronike u kojoj će se naći nebrojeno mnogo različitih životnih situacija", kako je to zorno pokazao Slaven Bertosa u obradbi pulskih matičnih knjiga.³² U Bosni i Hercegovini, koliko mi je poznato, jedini dosadašnji pokušaj obradbe matičnih knjiga moj je magistarski rad na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a radi se o obradbi maticâ stare duvanjske župe sa sjedištem u Seonici. Taj je rad, u proširenom obliku, tiskan u nakladi *Naših ognjišta* pod naslovom *Život i smrt u Duvnu* te podnaslovom *Demografska kretanja u Duvnu od 18. do 20. stoljeća na temelju crkvenih matičnih knjiga* (Tomislavgrad, 2005.), 294 str. Ima i drugih pokušaja, ali još nisu dovedeni do kraja. Tako je Tomislav Perković započeo istraživanja livanjskih matica. Zasada je u računalo prenio tisuće podataka, od čega su osobito vrijedni upisi pisani bosančicom. To pismo danas jedva da još tkogod poznaje. Stoga je nadasve potrebno da se što više ljudi s njim upozna kako nam povijesna baština ne bi neiskorištena stajala pred očima samo zato što je ne znamo pročitati. Računalne prijepise iz livanjskih matica Perković je objavio u posebnoj studiji (*Stanovništvo Livanjskog polja u 18. i 19. stoljeću*, Livno, 2003.). Ipak, istom sad predstoji pravi posao, tj. obradba podataka u svrhu spoznavanja demografskih procesa na livanjskom području počevši od početka 19. stoljeća.

Matice stare župe Veljaci, dakle ljubuški kraj, obrađuje Vlado Pavičić. Mnogo je prepisao, ali pravi posao također istom predstoji. Za tisak je pripremio obradbu najstarije veljačke matice krštenih. Starim maticama župe Ravno u istočnoj Hercegovini bavi se Marinko Marić. U tijeku je prepisivanje matičnih knjiga stare župe Brotnjo/Gradnići u računalo. To radim uz pomoć suradnika, a u svrhu izradbe doktorske disertacije. Broćanske su matice inače najstarije u kontinuitetu sačuvane matice u Hercegovini (od 1775. godine do danas).

Ovdje posebno želim istaknuti neizmjeran trud koji je u proučavanje matica uložio gosp. Nikola Mandić. On je rukom prepisao desetine tisuća podataka iz matica raznih župa u Hercegovini te na temelju tih podataka objavio nekoliko knjiga s rodoslovljima pojedinih župa ili mjesta

32 V. STIPETIĆ – N. VEKARIĆ, *nav. dj.*, str. 31.

u Hercegovini.³³ Mandić matice nije rabio ni u kakva druga istraživanja osim rodoslovna, ali i to je velik prinos proučavanju, štoviše popularizaciji matica.

Da bi se maticama moglo kvalitetno i potpuno služiti, valja ih najprije prepisati u računalni sustav, ito u onaj koji omogućuje sortiranje podataka. To je ujedno najteža i najvažnija faza u proučavanju matica. Potom slijedi sortiranje podataka i njihova obradba. Takvu mogućnost pružaju različiti kompjutorski programi, pa tako i običan *excelov* program u kojem sam i ja radio. A do kakvih se sve izvanrednih otkrića može doći, najzornije može pokazati Bertošina knjiga o Puli: to je rudnik, doista neiscrpno vrelo za najrazličitije pristupe vremenu koje je minulo, za “mikroanalizu” života 18. i 19. stoljeća, za “historiju mentaliteta” i svega onoga što uz to ide.

Zaključak

Svrha ovoga rada bila je pokazati kako je pismena djelatnost franjevacu Bosne Srebrene bila živa i razvijena i u “predtiskarsko” doba, dakle kroz čitavo vrijeme turske okupacije. Ne treba zaboraviti da su franjevci kroz duga stoljeća bili gotovo jedini obrazovani sloj u Bosni i Hercegovini, školovani redovito na visokim učilištima u inozemstvu. Uz velike poteškoće neki među njima tiskali su svoja djela, redovito poučna sadržaja, u inozemstvu, neka i na hrvatskom jeziku, za što je bilo potrebno najprije izliti *bosanička* slova. Ipak, najveći dio građe ostao je u arhivima. Unatoč tome što je nemalo građe na različite načine tijekom stoljeća bilo uništeno (požari samostana i župnih kuća, namjerno uništavanje što su ga provodili silnici, stradavanje spisa prilikom prijenosa na odredišta i slično), ipak su do danas sačuvani brojni spisi, kako u domaćim tako u stranim arhivima (osobito u arhivu Propagande u Rimu), matične knjige

33 N. MANDIĆ, *Podrijetlo hrvatskih starosjedilačkih rodova u Konjicu i okolici*, Mostar, 2000.; N. MANDIĆ, *Podrijetlo hrvatskih starosjedilačkih rodova u Mostaru*, Mostar, 1999.; N. MANDIĆ, *Podrijetlo hrvatskih starosjedilačkih rodova u Kruševu kod Mostara*, Mostar, 1997.; N. MANDIĆ, *Podrijetlo hrvatskih starosjedilačkih rodova u Čapljini i okolici*, Mostar, 2003.; N. MANDIĆ, *Podrijetlo hrvatskih starosjedilačkih rodova u Brotnju*, Mostar, 2001.; N. MANDIĆ, *Podrijetlo hrvatskih starosjedilačkih rodova u Širokom Brijegu i okolici*, Mostar, 2002.; N. MANDIĆ, *Podrijetlo hrvatskih rodova sjeverne okolice Mostara*, Mostar, 2005.

koje su preživjele sve vihore i oluje kao i iznimno vrijedni i živopisni ljetopisi što su ih vodili franjevci u samostanima koji su preživjeli turska razaranja i paljenja (Kreševo, Fojnica i Kraljeva Sutjeska). Dio spomenute baštine dijelom je već dostupan širem čitateljskom krugu, osobito ljetopisi koji su objavljeni u “popularnim” izdanjima. Naglasak stoga danas valja staviti na istraživanje matičnih knjiga koje u Bosni i Hercegovini skoro još nije ni započelo.

Literatura

- BABIĆ, M., “Političke i kulturne prilike u BiH u doba fra Grge Martića”, *Fra Grgo Martić i njegovo doba*, Zagreb, 1996.
- BAKULA, P., *Hercegovina prije sto godina (ili: Šematizam fra Petra Bakule iz 1867.)*, Mostar, 1970.
- BALTIĆ, J., *Godišnjak događaja crkvenih, svjetskih i promine vremena u Bosni 1754-1882*, Sarajevo, 1991.
- BARUN, B. J., *Dušobrižnički rad biskupa fra Augustina Miletića (1763.-1831.)*, Novigrad, 1998.
- BATINIĆ, M. V., *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini*, sv. III, Zagreb, 1887.
- BERTOŠA, S., *Život i smrt u Puli: starosjeditelji i doseljenici od XVII. do početka XIX. stoljeća*, Pazin, 2002.
- BOGDANOVIĆ, M. *Ljetopis kreševskog samostana (1765-1817)*, Sarajevo, 1984.
- CVITKOVIĆ, A., “Uređen Arhiv Provincije”, *Svjetlo riječi*, Sarajevo, rujan 2002., str. 74.
- DŽAJA, M. – DRAGANOVIĆ, K., *Sa kupreške visoravni*, 2. izdanje, Baško Polje – Zagreb, 1994.
- DŽAJA, M., *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće. Doba fra Grge Ilijića Varešanina (1783-1813)*, Zagreb, 1971.

- ĐAKOVIĆ, L., *Prilozi za demografsku i onomastičku građu Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1979.
- GLAVAŠ, R., *Spomenica pedesetogodišnjice Hercegovačke Franjevačke Redodržave*, Mostar, 1897.
- GLAVAŠ, R., *Život i rad fra Rafe Barišića*, Mostar, 1900.
- GROSS, M., *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, 2. izdanje, Zagreb, 2001.
- ILIĆ, Ž., "Frano Milićević (uoči sto i pedesete obljetnice rođenja)", *Kršni zavičaj*, br. 17, Hercegovina, 1984., str. 50-57.
- JELENIĆ, J., *Izvori za kulturnu povijest bosanskih franjevac*, Sarajevo, 1913.
- JELENIĆ, J., *Kultura i bosanski franjevci*, sv. II, Sarajevo, 1915.
- JELENIĆ, J., *Ljetopis fra Nikole Lašvanina*, Sarajevo, 1916.
- JELENIĆ, J., *Spomenici kulturnoga rada franjevac Bosne Srebreničke*, Mostar, 1927.
- JOLIĆ, R., *Život i smrt u Duvnu: demografska kretanja u Duvnu od 18. do 20. stoljeća na temelju crkvenih matičnih knjiga*, Tomislavgrad, 2005.
- JOLIĆ, R., *Župa Seonica: spomen-knjiga prigodom 200. obljetnice premještanja sjedišta duvanjske župe u Seonicu (1806.-2006.)*, Tomislavgrad, 2006.
- JURIŠIĆ, K., *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*, Zagreb, 1972.
- KAMBER, D., "Patnje i poteškoće katoličkog klera (prema izvještaju biskupa Miletića godine 1815.)", *Vrhbosna*, Sarajevo, 1942., str. 5-15, 58-62, 92-103.
- KAMBER, D., "Stanje župa i duša apostolskog vikarijata u Bosni srebreničko-otomanskoj prema popisu izvršenom 1813.", *Franjevački vjesnik*, Beograd, 1931. i 1932.
- KECMANOVIĆ, I., *Barišićeva afera*, Sarajevo, 1954.

- KNEZOVIĆ, P., "Duvanjski kraj u franjevačkim šematizmima", *Duvanjski zbornik*, Zagreb – Tomislavgrad, 2000., str. 195-212.
- KOVAČIĆ, S. (priredio i preveo), "Službeni izvještaji Svetoj Stolici o stanju Makarske biskupije", *Makarski biskup fra Bartul Kačić-Žarković*, zbornik, str. 265-286.
- KOVAČIĆ, S., *Najstariji izvještaji o stanju Makarske biskupije u tajnom vatikanskom arhivu (1626.-1658.)*, Split, 1975.
- *Makarski biskup fra Bartul Kačić-Žarković (Brist, 1572 – Sućuraj, 1645): život – djelo – vrijeme*, zbornik radova, uredio N. Anić, Sućuraj, 1999.
- MANDIĆ, D., *Chroati catholici Bosnae et Hercegovinae in descriptionibus annis 1743 et 1768 exaratis*, Chicago – Roma, 1962.
- MANDIĆ, N., *Podrijetlo hrvatskih rodova sjeverne okolice Mostara*, Mostar, 2005.
- MANDIĆ, N., *Podrijetlo hrvatskih starosjedilačkih rodova u Brotnju*, Mostar, 2001.
- MANDIĆ, N., *Podrijetlo hrvatskih starosjedilačkih rodova u Čapljini i okolici*, Mostar, 2003.
- MANDIĆ, N., *Podrijetlo hrvatskih starosjedilačkih rodova u Konjicu i okolici*, Mostar, 2000.
- MANDIĆ, N., *Podrijetlo hrvatskih starosjedilačkih rodova u Kruševu kod Mostara*, Mostar, 1997.
- MANDIĆ, N., *Podrijetlo hrvatskih starosjedilačkih rodova u Mostaru*, Mostar, 1999.
- MANDIĆ, N., *Podrijetlo hrvatskih starosjedilačkih rodova u Širokom Brijegu i okolici*, Mostar, 2002.
- MIKULIĆ, M., *Izbor izvornih spisa o Nikoli Biankoviću biskupu makarskom (1645-1730)*, Portland, 1978.
- NIKIĆ, A., "Povijest matičnih knjiga", *Kršni zavičaj*, br. 30, Humac, 1997., str. 84-86.

- NIKIĆ, A., "Regesta dokumenata Kongregacije de propaganda fide (1)", *Bosna franciscana*, br. 9, Sarajevo, 1998., str. 256-276.
- NIKIĆ, A., *Dnevnik makarskog biskupa Stjepana Blaškovića iz 1735.*, Mostar, 1994.
- NIKIĆ, A., *Regesta Franjevačkog arhiva u Mostaru 1556.-1862.*, Mostar, 1984.
- NIKIĆ, A., *Katolici u Varešu do 2002. godine*, Mostar – Vareš, 2003.
- PANDŽIĆ, B., "Izvještaji Makarske biskupije sačuvani u tajnom vatikanskom arhivu", *Nova et vetera*, 1(1980.), str. 139-192.
- PANDŽIĆ, B., "Marijan Lišnjić makarski biskup (1609-1686)", *Nova et vetera* XXVII, 1(1977.), str. 23-55.
- PERKOVIĆ, T., *Stanovništvo Livanjskog polja u 18. i 19. stoljeću*, Livno, 2003.
- RUPČIĆ, B., "Makarska biskupije i zapadna Hercegovina do g. 1735.", *Nova et vetera* XXXI, 1-2(1981.), str. 107-136.
- SOLDI, J. A., *Makarski ljetopisi 17. i 18. stoljeća*, Split, 1993.
- STIPETIĆ, V. – VEKARIĆ, N., *Povijesna demografija Hrvatske*, Zagreb – Dubrovnik, 2004.
- VIDOVIĆ, M., *Nikola Bijanković splitski kanonik i makarski biskup 1645-1730*, Split, 1981.
- VIDOVIĆ, M., *Povijest Crkve u Hrvata*, Split, 1996.
- VRDOLJAK, B. M., "Apostolski vikarijat u Bosni 1735.-1881.", *Plodovi ljubavi i žrtve*, Livno, 2005., str. 17-130.
- ZLATOVIĆ, S., "Kronaka o. Pavla Šilobadovića o četovanju u Primorju (1662-86)", *Starine JAZU*, knj. 21, Zagreb, 1889., str. 86-115.

Robert JOLIĆ

"PREHISTORY" OF TYPOGRAPHY IN B&H: HAND-WRITTEN HERITAGE OF THE BOSNIAN- HERZEGOVINIAN FRANCISCANS

Summary

The first printing house in Bosnia and Herzegovina was bought by the Herzegovinian Franciscans in 1872. It started with its work in 1873 in Mostar. Till that moment the Bosnian-Herzegovinian Franciscans had printed their works outside of Bosnia and Herzegovina. But, many materials stayed unpublished: they are kept in the world archives (especially in the Vatican archive Propagande) and in the Bosnian and Herzegovinian monastic and parish archives. The author analyzes the materials from that "pre-printing" period. He divides them in three big groups: documents, Bosnian Franciscans' chronicles and parish registers. Since a big part of the materials from the first two groups have already been published and made available for the public, especially chronicles, the author emphasizes research and analysis of parish registers as they are inexhaustible sources of data about the lives of Catholics during the Turkish and later periods.

Key words: *Franciscans, archives, documents, Episcopal reports, chronicles, head-quarters.*